

Vəfa ƏLİYEVƏ

Gəncə Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu

E-mail: eliyevavefa563@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN ŞƏRQ VƏ QƏRB ƏNƏNƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ ARAŞDIRILMA TARİXİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Şərq ədəbiyyatı, Qərb şərqşünaslığı, nizamişünaslıq, orientalistika, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, humanizm

Şöhrəti əsrlərdi sönmək bilməyən Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi uzun illərdi qərb və şərq araşdırmaçılarının diqqət və maraq mərkəzinə çevrilib. Şairin yaratdığı ədəbi irsi yalnız Şərq mədəniyyətində deyil, eyni zamanda Qərb elmi - ədəbi mühitində də böyük maraq doğurmuşdur. Əsərlərində əks olunan humanizm, ədalət, kamil insan ideyası dövlət və cəmiyyət münasibətləri kimi universal mövzular müxtəlif dövrlərdə alimlər tərəfindən fərqli metodoloji yanaşmalar əsasında tədqiq edilmişdir.

Orta əsrlərdən başlayaraq Nizami irsi Şərqdə əsasən klassik şərh və ədəbi ənənə çərçivəsində öyrənilmiş, onun poetik dili, bədii üslubu və fəlsəfi ideyaları geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Qərb elmi mühitində isə Nizami yaradıcılığı əsasən XIX əsrdən etibarən oriantalistik tədqiqatların predmetinə çevrilmiş, əsərləri filoloji, tarixi və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstində araşdırılmışdır. Bu baxımdan Şərq və Qərb alimlərinin yanaşmaları arasında həm metodoloji fərqlər, həm də konseptual inkişaf mərhələləri müşahidə olunur.

Hələ IX–X əsrlərdə inkişaf etmiş Şərq ədəbiyyatı bütün dünya xalqlarının marağını cəlb edirdi, ilham mənbəyinə çevrilirdi. Bu dövrdə yunan ədəbiyyatı ilə yanaşı Fəribi, İbn Sina, Əbülhəsən Bəhmənyar, Əbül Əla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Gəncəli Nizami kimi filosof və şairlərin şöhrəti yayılırdı.

Şərq ölkələrinə artan maraq Avropanın ilk şərqşünas səyyahlarının Şərqə səyahət etməsinə, gördükləri ilə bağlı təsvirlərini bölüşməsinə səbəb olmuşdur. Bu məlumatlar əsasında yazılan əsərlər şərqşünaslığın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Avropada Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqində XII əsrdən etibarən renessansın başladığı Fransa mühüm rol oynamışdır. Lakin qeyd edilməlidir ki, Nizami irsinin Avropada tədqiqi yalnız XIX əsrlə məhdudlaşmır. XVII əsrə aid olan fransız mənbələrdə Nizami Gəncəvinin adı “Gəncəli Nizami” kimi qeyd edilir və əsərlərinin adları çəkilir. Bununla belə daha erkən dövrlərə aid mənbələrdə şair haqqında olan məlumatlar məhdud xarakter daşıyır.

Avropalı alimlər dahi şairin yaradıcılığı ilə ilk olaraq XVII əsrdə fransız şərqşünası D’Erblonun “Şərq kitabxanası” əsəri vasitəsilə tanış oldular. Məhz bu kitab Avropada şairin irsinin sistemli tədqiqinə imkan vermişdir. Sonralar U. Cons, Ç. Ryö, Q. Ete, N. Blend və digər görkəmli şərqşünaslar bu sahənin inkişafında mühüm rol oynamışdılar.

XVII əsrdən etibarən fransız şərqşünaslarından Lui Araqon, Anri Masse, E. Bloşe, Alfons Russo, Teofil Qotye və digər alimlər Azərbaycan ədəbiyyatını Avropada tanıtmışdılar. E. Bloşe isə Fransa Milli Kitabxanasının əlyazmalar şöbəsində Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının türk dilinə və fransız dilinə edilmiş tərcüməsini aşkar etmişdir [5, s. 205]. Eyni zamanda A. Krımski, Y. Bertels, V. Bartold, Ə. Ağayev kimi görkəmli şərqşünaslar böyük şairin irsinin Avropada tanınması istiqamətində mühüm töhfələr vermişdilər.

Fransız şərqşünası Anre Masse 1950-ci ildə Parisdə “İran antalogiyası” adlı kitab çap etdirmişdir. Müəllif kitabda Nizami Gəncəviyə həsr edilmiş ayrıca bir fəsildə yazırdı: “Bu böyük şairin həyatı az öyrənilmişdir. O, 1140-cı ildə Gəncə şəhərində anadan olub, 1202-ci

ildə də həmin şəhərdə vəfat etmişdir. Sufizmin təsiri onun əsərlərində xüsusilə də “Sirlər xəzinəsi”ndə aydın şəkildə özünü göstərir. Poema hekayələrdən ibarət didaktik əsərdir. “Xosrov və Şirin romantik epopeyadır. Əsər hökmdarın şücaət və məhəbətindən bəhs edir. “Leyli və Məcnun” ərəb əfsanəsi üzərində yazılan şah əsərdir. “İsgəndərnamə” pəmasında fəteh şahın istilaları Firdovsiyə nisbətən daha geniş təsvir edilmişdir. “Yeddi gözəl” sasanı şahı Bəhram Gurun romantik macəralarından bəhs edir. Firdovsi qəhrəmanlıq epopeyasının yaradıcısı olduğu kimi Nizami də romantik epopeyanın müəllifidir”. Müəllif şairin sufizmə bağlılığını yazarkən bunu onun əsərlərinin əvvəlində “Allahın təkliyi” və “Peyğəmbərin meracı” hissələri ilə bağlayırdı [10, s. 220]. Lakin qeyd edilməlidir ki, XII əsrdə nəinki Nizami Gəncəvi digər söz ustalarının əsərlərində də bu ənənə geniş vüsət almışdır.

Nizamini “söz ustadı və mahir təhkiyəçi” adlandıran çex şərqşünası Yan Ripka “Yeddi gözəl” əsərini tərcümə etmiş və bildirmişdir ki, hər dəfə poemanı oxuduqca əsəri yenidən kəşf edir. Poemanın bütün əlyazmalarını dərinlən araşdıran alim 1934-cü ildə Helmut Ritterlə birlikdə Praqada əsərin elmi tənqidi mətnini hazırlamışdır. 1972-ci ildə əsərin yeni tərcüməsi, 1979-cu ildə isə sloven dilində olan nüsxəsi işıq üzü görmüşdür.

Demək olar ki, Avropada nizamişünaslığın yüksəlişi macar alimi Vilhelim Baxerin şairin məsnəvilərindən alınan məlumatlarının əks olunduğu “Nizami: həyatı və yaradıcılığı” əsəri ilə başladı. Əsərdə müəllif şairin həyatının əsas mərhələlərini sistemli şəkildə işıqlandırmışdır.

Nizami irsinin araşdırılması istiqamətində ingilis şərqşünası Uilyam Consun xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. 1771-ci ildə nəşr edilən “Fars dilinin qrammatikası” əsərində müəllif farsdilli ədəbiyyatın nümunələrindən bəhs etməklə yanaşı şairin lirikasından nümunələr təqdim etmişdir. Bununla yanaşı, XVIII əsrin 70-ci illərindən etibarən İngiltərənin Oksford və Kembric universitetlərində “Nizami və onun mühiti” mövzusu əsas tədris obyektinə çevrilmişdir. U.Cons “Fars dilində ən əhəmiyyətli əsərlər” adlı tədqiqatında Nizami irsinin toplanmasının zəruriliyini vurğulamışdır [1, s. 6].

Nizami Gəncəvinin irsinə böyük dəyər verən U.Cons Nizaminin əsərlərində xüsusilə “Sirlər Xəzinəsi”ndə əks olunan fəlsəfi dərinliyi yüksək qiymətləndirmiş, poemanı əxlaqi-didaktik janrın ən mükəmməl nümunələrindən biri hesab etmişdir.

1945-ci ildə şərqşünas Qulam Hüseyn Darab Londonda şairin “Sirlər Xəzinəsi” əsərini ingilis dilində tərcüməsini dərc etdirmişdir. Tərcümədə geniş şərhlər verilməsə də əsərin məzmunu dolğun şəkildə çatdırılmışdır [4, s. 17].

Şairin Avropada daha çox araşdırılan əsəri “Leyli və Məcnun” poemasıdır. Əsər 1836-cı ildə Londonda şərqşünas Ceyms Atkinson tərəfindən nəşr edilmişdir. Müəllif dahi şairin bioqrafik məlumatlarını verməklə onu sufi alim kimi təqdim etmişdir [6, s. 12]. C.Atkinson qeyd etmişdir ki, bu mövzuda kifayət qədər nəzirlər yazılmasına baxmayaraq, şairin yaratdığı əsər onların fəvqündə dayanır. Lakin, Y. Bertels bu tərcüməni qeyri-dəqiq hesab etmişdir [4, s. 21].

Şairin “Yeddi Gözəl” poeması isə şərqşünas K.Vilson tərəfindən Londonda iki cildə nəşr olunmuşdur. Müəllif ön sözdə Gəncə sakinlərinin qonaqpərvərliyi və alicənablığı haqqında yüksək fikirlər vurğulamış və şəhər əhalisinin səlibçilərə qarşı göstərdikləri şücaət təsvir olunmuşdur [6, s. 17].

Y.Bertels tərcümədə tənqidi mətnin olmamasını qeyd etsə də A.Krımiski də bu tərcüməni uğurlu və orjinala yaxın hesab etmişdir [2, s. 73].

Şairin “İsgəndərnamə” poeması da avropalı tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. V.Klark U.Consun “Nizaminin əsərlərini poetik tərcümə etmək üçün Nizami kimi qüdrətli istedadla malik olmaq gərəkdir” prinsipini əsas tutaraq əsəri nəslə tərcümə etmiş və ona

şərhlər vermişdir. Şairin milli mənsubiyyəti ilə bağlı yanlış məlumat verilsə də onun şəxsiyyəti, poetik dühası yüksək qiymətləndirilmişdir.

1970-ci ildə professor Ruben Levinin müəllifliyi ilə Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş əsər nəşr olunmuşdur. Müəllif əsərdə qeyd edir ki, farsdilli ədəbiyyat Nizami Gəncəvinin beş poemasına borcludur [9, s. 83]. R.Levi Nizaminin Şekspir, Höte kimi şairlərlə müqayisə edərək onların yalnız Nizaminin ədəbi işığını əks etdirdiyini vurğulayır.

Alman tədqiqatçıları sırasında V.Baxerin 1871-ci ildə nəşr olunan monoqrafiyası, Q.Ritterin “Nizami poeziyasında təşbih və işarələr sisteminin təhlili”nə həsr edilmiş əsəri, 1963-cü ildə İsveçrə şərqşünası R.Qelpke, İ.K.Bürgel tərəfindən alman dilində olan tərcümələr şairin yaradıcılığının təbliğində özünəməxsus rol oynayır.

XX əsrin 40-cı illərində Polşa Xalq Respublikasında şairin əsərlərini ilk dəfə polyak dilinə təcümə edən, Nizami Gəncəvi ilə bağlı bir çox məqalələrin müəllifi olan K.Yavrovski onun yaradıcılığının müxtəlif xarakterini və “dövrünün, demək olar ki, bütün şairləri kimi saray nəğməkarı olmağa qoymayan şəxsi azadlığını qoruyub saxlamağa can atmasını xüsusi qeyd etmişdir” [8, s. 3].

1976-cı ildə M.Skladankova tərəfindən Varşava Universitetində şərqşünaslıq fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulan fars poeziyası toplusu nəşr olunmuşdur. Topluda şairin anadan olmasının tarixi, bütün həyatını yalnız Gəncə şəhərində keçirdiyi, Qızıl Arslanla görüşmək üçün bir dəfə şəhəri tərk etdiyi qeyd edilir. Topluda müəllif bildirir ki, Azərbaycan poeziya məktəbinin nümayəndəsi olan şair fars epik şeirində yeni üslub yaratmışdır. Eyni zamanda müəllif Nizami Gəncəvinin “İrandan çox Azərbaycanda, Türkiyədə şöhrət tapdığını” vurğulayır [7, s. 115].

1977-ci ildə B. Mayevskaya tərəfindən “Şərq icmal” jurnalında “Yeddi gözəl” poeməsindən götürülmüş türk gözəli Yəğmənəzin nəql etdiyi “Süleyman və Bilqey” adlı hekayəti polyak dilinə təcümə edildi. Alim tərcümədə qeyd edirdi ki, “Xəmsə toplusu silsilənin həm mövzularını, həm də formasını irsən qəbul etmiş fars və türk şairlərinin bir çox nəsiləri üçün nümunə olmuşdur” [3, s. 27].

Polşada isə Nizamişünaslığın öyrənilməsinin əsasını görkəmli şərqşünas alim, türkdilli xalqların tarixinə aid çoxlu sayda əsərlərin müəllifi olan A.Zayonçkovski qoymuşdur. Alim Qızıl Orda şairi Qütbünün “Xosrov və Şirin” poemasını təhlil edərkən onu Nizami Gəncəvinin əsəri ilə müqayisə etmişdir. Müqayisə nəticəsində bu qənaətə gəlmişdir ki, Qütbünün yazdığı poema Nizami Gəncəvinin eyniadlı əsərinin interpretasiyasıdır. A.Zayonçkovski eyni zamanda Nizaminin Azərbaycan folkloruna təsirindən də bəhs etmişdir.

XIX əsrdən başlayaraq isə Rusiyada şərq ədəbiyyatına olan marağın fonunda “İsgəndərnamə” poeması şöhrət qazanırdı. Belə ki, 1896 –cı ildə M.Tevinkovun “Qədim Rusiya ilə Xəzəryanı ölkələrin münasibətlərinin Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında bir mənbə kimi xarakteristikası” adlı kitabı Tiflisdə rus dilində dərc olunmuşdur. Tevinkov şairin poemasından tarixi mənbə kimi istifadə edərək qədim Rusiya və Xəzəryanı ölkələrin siyasi, mədəni əlaqələrini araşırırmışdır.

Sözügedən poemada xüsusilə də rusların Bərdəyə yürüş səhnəsi Q. Obolenski tərəfindən latın dilindən rus dilinə tərcümə edilmiş və 1828-ci ildə “Şimal arxivi” jurnalında dərc edilmişdir. 1829-cu ildə isə Peterburqda F. B. Şarmua “İsgəndərin ruslara qarşı yürüşü” səhnəsini Peterburqda fransız dilinə tərcümə etmişdir. Lakin bu tərcümənin müəllifi ilə bağlı təzadlı fikirlər mövcuddur. Belə ki. Y.E.Bertels “Nizami və Füzuli” monoqrafiyasında tərcümənin əslində Lüdviq Şpisnagel tərəfində edildiyini yazmışdır [4, s. 21].

Bu baxımdan araşdırmalar göstərir ki, Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi Şərq və Qərb elmi ənənələrində fərqli metodoloji əsaslara söykənsə də, hər iki istiqamətdə əsas məqsəd şairin zəngin ədəbi-fəlsəfi dünyasının dərinədən mənimsənilməsi olmuşdur. Şərqdə Nizami

yaradıcılığı daha çox klassik şərhçilik və poetik ənənə çərçivəsində tədqiq edilmiş, onun mənəvi-etik ideyaları və bədii-estetik xüsusiyyətləri ön plana çəkilmişdir. Qərb elmi mühitində isə orientalist, filoloji və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq metodlarının tətbiqi nəticəsində Nizami irsi sistemli şəkildə araşdırılmış, onun əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə edilərək beynəlxalq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Bununla yanaşı, Avropa şərqşünaslarının fəaliyyəti Nizami yaradıcılığının global miqyasda tanınmasına və dünya ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Müxtəlif dövrlərdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, metodoloji fərqlərə baxmayaraq, həm Şərq, həm də Qərb alimləri şairin irsində əks olunan humanizm, ədalət, kamil insan ideyası kimi ümumbəşəri dəyərləri yüksək qiymətləndirmişlər. Bu səbəbdən də onun öyrənilməsi müasir elmi tədqiqatlar üçün aktual olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Арзуманова И. «Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении». Баку, 1984, с. 6.
2. А. Крымский. Низами и его современники. Баку Элм, 1981, с. 73.
3. Barbara Majewska Nizami z Gandzy Przegląd Orientalistyczny, n 1, 1977, s. 27.
4. Е. Бертелс. Низаим и Физули. Восточной литературы. 1962. с.17-21.
5. Е. Bloşе. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, IV cild, Bakı, 2013, s. 205.
6. İmperial Arzumanova. “İngilisdilli ədəbiyyatda Nizami Gəncəvi irsinin araşdırılması”. Bakı, 1984, s. 12-17.
7. Maria Skladankowa. Złoty okres perskiej poezji klasycznej. Skrypt dla studentów iranistyki I roku - W wa, 1976, s. 115.
8. Nizami Gandzewi. “Smier Nizami” “Iskender-name”, Sztandar ludu, n 279, 1948. s. 3.
9. Rouben Levy. Introduction to Persian Literature. London, 1970, s. 83.
10. Sərkəroğlu Ə. Azərbaycanın peyğəmbərləşən mütəfəkir şairi, Bakı, Elm, 2004, s. 220.

Вафа АЛИЕВА
научный сотрудник

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ НАСЛЕДИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В КОНТЕКСТЕ ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНЫХ ТРАДИЦИЙ **РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: Низами Гянджеви, восточная литература, западное востоковедение, низамиведение, ориентализм, сравнительное литературоведение, гуманизм

В статье рассматриваются вопросы изучения, исследования и популяризации литературного наследия Низами Гянджеви в восточной и западной научной традиции. Отмечается, что гуманистические идеи поэта, его взгляды на справедливость, концепцию совершенного человека, взаимоотношения государства и общества на протяжении веков находились в центре внимания исследователей различных стран. Установлено, что на Востоке творчество Низами изучалось преимущественно в рамках классической комментаторской традиции, поэтики и духовно-философской мысли, тогда как на Западе его произведения стали объектом ориенталистических,

филологических и сравнительно-литературоведческих исследований. В статье подробно анализируется вклад востоковедов Франции, Англии, Германии, Польши и России в изучение и перевод произведений Низами. Благодаря трудам Д'Эрбло, Уильяма Джонса, Яна Рыпки, Рубена Леви, Анри Массе, А.Крымского, Е.Бертельса и других ученых произведения Низами вошли в европейский научный оборот и получили международное признание. Исследование показывает, что, несмотря на различия в методологических подходах, как восточные, так и западные ученые высоко оценивали Низами Гянджеви как выдающегося представителя мировой литературы и внесли значительный вклад в изучение его богатого литературно-философского наследия.

Vafa ALIYEVA
scientific researcher

**THE HISTORY OF THE STUDY OF NIZAMI GANJAVI'S HERITAGE
IN THE CONTEXT OF EASTERN AND WESTERN TRADITIONS
SUMMARY**

Keywords: Nizami Ganjavi, Eastern literature, Western oriental studies, Nizami studies, orientalism, comparative literature, humanism

This article examines the study, interpretation, and dissemination of the literary heritage of Nizami Ganjavi within both Eastern and Western scholarly traditions. It highlights that the poet's universal ideas of humanism, justice, the concept of the perfect human being, and the relationship between the state and society have attracted the attention of researchers from different countries for centuries. The study reveals that in the East, Nizami's works were primarily explored through the framework of classical commentary, poetic tradition, and spiritual-philosophical thought, whereas in the West they became the subject of Orientalist, philological, and comparative literary studies. Particular attention is given to the contributions of scholars from France, England, Germany, Poland, and Russia to the research and translation of Nizami's works. Through the efforts of D'Herbelot, William Jones, Jan Rypka, Reuben Levy, Henri Massé, A. Krymsky, Y. Bertels, and other prominent Orientalists, Nizami's literary legacy entered European academic discourse and gained international recognition. The research demonstrates that despite methodological differences, both Eastern and Western scholars highly appreciated Nizami Ganjavi as an outstanding representative of world literature and made significant contributions to the study and promotion of his rich literary and philosophical heritage.

Daxil oldu: 02.06.2026-cı il